

Rus Düşüncesi Bağlamında
F. M. Dostoyevski'de
Yabancılaşma Olgusu

NAZAN COŞKUN KARATAŞ

HECE

inceleme

Nazan Coşkun Karataş: 2008 yılında İstanbul Üniversitesi Rus Dili ve Edebiyatı bölümünden mezun oldu. Aynı yıl başladığı yüksek lisans eğitimini 2011 yılında tamamladı. 2012 yılında araştırma görevlisi olarak çalışmaya başladığı Artvin Çoruh Üniversitesi adına doktora eğitimi için İstanbul Üniversitesine görevlendirildi. 2018 yılında tamamladığı doktora eğitiminin ardından üniversitesine dönüş yaptı ve Dr. Öğretim Üyesi olarak çalışmalarını sürdürmektedir. Rus düşüncesi ve Rus edebiyatı yazarın çalışma alanları arasında yer almaktadır.

**RUS DÜŞÜNCEİ
BAĞLAMINDA F. M.
DOSTOYEVSKİ'DE
YABANCILAŞMA OLGUSU**

Nazan Coşkun Karataş

Hece Yayınları: 550

İnceleme

©Hece Yayınları

Editör

Âtîf Bedir

Birinci Basım

Kasım 2019

Kapak Tasarımı

www.sarakusta.com.tr

Teknik Hazırlık

www.hece.com.tr

ISBN: 978-605-7547-43-9

Baskı

www.dumat.com.tr

HECE Basın Yayın Reklamcılık San. Tic. Ltd. Şti.

Konur Sokak No: 39/1-2 Kızılay-Çankaya/Ankara Yazışma: P.K. 79 Yenişehir/

Ankara T: (0 312) 419 69 13 F: (0 312) 419 69 14

e-posta: hece@hece.com.tr

Sertifika No: 17672

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ / 7

Giriş: Yabancılaşma Olgusunun Sosyo-Felsefi Temeli / 11

I. BÖLÜM: ANTİK ÇAĞ'DAN 19. YÜZYILA

YABANCILAŞMA OLGUSU

1. Antik Çağ'da Yabancılaşma / 27

2. Orta Çağ'da Yabancılaşma / 42

2.1. İlk Günah, İlk Yabancılaşma / 52

2.2. Tarihin Ötesinde Yer Alan Gelecek / 62

3. Rönesans: Prometheus İmgesi ile Modern Yabancılaşmanın Başlangıcı / 68

4. Rus Ön-Rönesans'ından 18. Yüzyıla Dünyevi Yabancılaşmaya Giriş / 85

5. Aydınlanma Döneminde Yabancılaşma / 103

5.1. Yabancılaşma Karşıtı Bir Süreç Olarak Aydınlanma / 103

5.2. Yabancılaştırıcı Bir Süreç Olarak Aydınlanma / 106

5.3. Rusya'da Aydınlanma ve Yabancılaşma Olgusu / 122

II. BÖLÜM: 19. YÜZYILIN İLK YARISI RUS DÜŞÜNÇESİ

VE F. M. DOSTOYEVSKİ'DE YABANCILAŞMA OLGUSU

1. 19. Yüzyılın İlk Yarısı Batı ve Rus Düşüncesine
Yabancılaşma Olgusu Çerçevesinde Genel Bakış / 137

2. Yabancılaşmaya Karşı Batıcı Toplum Teorisi / 165

3. Pyotr Yakovleviç Çaadayev: Dinî-Tarihsel Yabancılaşma / 168

4. Demokratik Batıcılıktan Rus Sosyalizmine:
Vissarion Belinski ve Aleksandr Hertsen / 178

5. Yabancılaşmaya Karşı Slavcı Toplum Teorisi / 197

6. İvan Kireyevski ve Yabancılaşmaya Karşı Bütünsel Ruh / 200

7. Aleksey Homiyakov ve Yabancılaşmaya Karşı Sobornost / 211

8. 19. Yüzyılın İlk Yarısında F. M. Dostoyevski'nin
Penceresinden Yabancılaşma Olgusu / 222

- 8.1. Küçük İnsanın Yabancılaşması / 227
8.2. Yabancılaşmanın *Öteki'*nden Görünümü / 237
9. Slavcı ve Batıcı Tartışmalar Ekseninde Dostoyevski'nin
Yabancılaşma Olgusuna Yaklaşımı / 246
10. Sürgün ve Yabancılaşma / 270

III. BÖLÜM: 19. YÜZYILIN İKİNCİ YARISI RUS DÜŞÜNCESİ VE F.M. DOSTOYEVSKİ'DE YABANCILAŞMA OLGUSU

1. 19. Yüzyılın İkinci Yarısı Rus Düşüncesine Yabancılaşma
Olgusu Çerçevesinde Genel Bakış / 281
2. Toprağa Dönüş: Dostoyevski'nin Penceresinden
Yabancılaşmaya Çözüm / 286
3. Yabancılaşmaya Karşı Yeni İnsan İdealleri:
Yeni İnsanlardan Rasyonel Egoistlere / 300
4. Yabancılaşmanın Yeraltından Görünümü: Kristal Saraya İsyân / 320
5. Raskolnikov'un Çelişkisi ve Yabancılaşma / 335
6. Yabancılaşmaya Karşı Mükemmel Olumlu Kahraman İdealleri / 359
7. Ecinliler Çağına Giriş:
Babalar ve Oğullar Denkleminde Yabancılaşma Eleştirisi / 384
8. Teodise ve Yabancılaşma / 404
9. Yabancılaşma Olgusuna Ütopycı Yaklaşım: Altın Çağ / 429
10. SONSÖZ: Dostoyevski'nin Yabancılaşmaya Karşı
Evrensel Toplum İdeali / 456

KAYNAKÇA / 503

ÖNSÖZ

Yabancılaşma, genel olarak insanın içinde yaşadığı gerçeklikle kendisini bir duyumsayamaması durumu olarak farklı, ideal bir gelecek ya da özlem duyulan bir geçmişe yönelik duygusunu da beraberinde getirir. İnsanın diğer canlılardan ayrıldığı en temel özelliğinin bilinç olduğu varsayımından yola çıkıldığında ise bilincin hayal gücü ile olan bağlantısı doğrultusunda, yabancılaşma ile insan varoluşunun her daim iç içe olduğu görülür. İnsan, bilinç sahibi bir varlık olarak her çağda hâkim olan toplumsal-politik ve ekonomik koşullar çerçevesinde aitlik, bütünsellik, kendini gerçekleştirme, yaşamına bir anlam bulma gibi çeşitli açılardan bir yabancılaşma duygusu ile baş başa kalır. Bu bağlamda yabancılaşmanın tarihini, insanlık tarihi ile eş zamanlı olarak ve toplumsal yaşamı belirleyen etkilerin çeşitliliği çerçevesinde çok yönlü bir olgu olarak ele almak gerekmektedir. *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde doktora tezi olarak hazırlanan* çalışmamız kapsamında yabancılaşma olgusu, sosyo-tarihsel inceleme yöntemine başvurularak, Antik çağdan 19. yüzyılın sonuna kadar her bir çağın hâkim toplumsal öğeleri çerçevesinde irdelenmiştir.

Çalışmamızın ana konusunu oluşturan ve adını tarihe sadece bir edebiyatçı olarak değil, düşünür olarak da yazdıran Fyodor Mihayloviç Dostoyevski, tüm yaratıcılığını *insanın*

sırrını çözmeye adar. Yazarın insan olmayı, bu sırrın çözümü ile eş anlamlı gördüğü yaratıcılık süreci, bu anlamda bütünsel olarak insana yönelik bir bakışa işaret eder. İnsan, Dostoyevski için yaşamın anlamı olan Tanrı'yla bütünleşme sürecinin öznesidir. Bu çerçevede insan yaşamının her alanında hissedilen yabancılaşma olgusu, Dostoyevski'nin yaratıcılığı ve dünya görüşünün ana sorunlarından biri olarak karşımıza çıkar. Dostoyevski'de yabancılaşma olgusu; hem insan varoluşuna özgü bir olgu hem de toplumsal politik temelleri olan ve tarihsel olarak anlamlandırılması gereken bir olgudur. Bu bağlamda çalışmamızda yabancılaşma olgusunu, sosyo-tarihsel inceleme yöntemi kapsamında bir bütün olarak ele almak, Dostoyevski'nin eserleri ve dünya görüşünde de bir gereklilik halini almıştır. Böylece geçmişten 19. yüzyılın sonuna kadar hem Batı hem de Rus medeniyetinin 19. yüzyıla kadar geçirdiği dönüşüm süreçleri göz önünde tutularak, yazarın bu tarihsel, toplumsal sürece yönelik düşünceleri, yabancılaşma olgusu bağlamında sentezlenmiştir. Bu süreçte yazarın eserleri arasında bir sınırlamaya gidilmemiş, konu ile bağlantılı olarak bütün eserleri inceleme konusuna dâhil edilmiştir. Ancak bu inceleme, eserlerin bütünsel bir analizinden ziyade, kahramanlar bağlamına yerleştirilmiştir. Çalışmamızda başvurduğumuz sosyo-tarihsel inceleme yönteminin, çalışma sürecinde karşılaştığımız zorluklarla eş zamanlı olarak biçimlendiğini de belirtmek gerekmektedir. Rus düşüncesi bağlamında Dostoyevski'de yabancılaşma olgusunu incelemeyi amaç edindiğimiz bu çalışma sırasında yaptığımız araştırmalar, yabancılaşma olgusunun yoğun olarak hem Batı hem de Rus medeniyeti kapsamında 20. yüzyıla özgü bir olgu olarak ele alındığı yönündedir. 19. yüzyılda yabancılaşma olgusuna yönelik çalışmalarda ise bu olgunun başta Karl Marx olmak üzere, modernleşme ve kapitalist ekonomik toplumsal düzen çerçevesinde ele alındığı görülmüştür. Çalışmamız boyunca da açıklamaya

çalıştığımız üzere, 19. yüzyıl Rus düşüncesi ve Dostoyevski'nin dünya görüşü, Marksist yabancılaşma kuramının temel değerlerinin Rus kültüründe gelişmemiş olması dolayısıyla uygulanması yeterli olmayacak bir kuramdır. Bu doğrultuda çalışmamızda, yabancılaşma olgusu Rusya'nın Batı medeniyeti ile farklı kültürel, tarihsel ve toplumsal temellere dayanan yapısı çerçevesinde sosyo-tarihsel olarak ele alınmış, böylece yabancılaşma olgusunun hem 19. yüzyılda Marksist yabancılaşma kuramına kadar olan sosyo-tarihsel yapısı anlamlandırılmaya hem de 20. yüzyılda yabancılaşma olgusunun ele alınışına bir temel sağlamak amaçlanmıştır. Bu çalışmanın sonuçlanmasına giden yolda, her zaman yanımda olan, hem desteğini hem de yardımlarını esirgemeyen, yönlendirmeleri ile bana yol gösteren değerli danışmanın Prof. Dr. Emine İnanır'a içten teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca değerli hocalarım, Prof. Dr. Türkan Olcay, Prof. Dr. Esin Gören ve Prof. Dr. Gönül Uzelli'ye çalışma sürecim boyunca bilgi ve yönlendirmeleri ile gösterdikleri destek için teşekkür ederim. Bu süreçte beni destekleyen, ayrıca lisans yıllarından itibaren eğitimimde emeği geçen İstanbul Üniversitesi Rus Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında görev yapan tüm öğretim görevlilerine teşekkürlerimi sunarım. Her zaman yanımda olan, desteği ile bana güç veren eşim Hakan Karataş'a, aileme, özellikle her ruhum daraldığında benimle aynı duyguyu paylaşabilen, her zaman yanımda olduğunu hissettiren, dualarıyla bana güç veren sevgili ablam Şükran Coşkun'a teşekkür ederim.

Nazan Coşkun Karataş
İstanbul 2018

GİRİŞ

YABANCILAŞMA OLGUSUNUN SOSYO-FELSEFİ TEMELİ

Size gerçek, gerçeğin ta kendisi olarak diyorum ki: toprağa düşen bir buğday tanesi yok olmazsa yalnızca bir buğday tanesi olarak kalır; ama yok olursa, o zaman bereketli ürün doğurur.¹

Yaratıcılığı üzerinde tartışmaların devam ettiği Rus ve dünya edebiyatının önde gelen yazarlarından biri olan Fyodor Mihayloviç Dostoyevski'nin son eseri *Karamazov Kardeşler*'de (Bratya Karamazovi) Yuhanna İncil'inden epigraf olarak yer alan bu alıntı, yazarın dünya görüşünün köşe taşlarından biridir kanımızca. Dünyaca ünlü bir yazar olmanın ötesinde, düşünür de olan Dostoyevski'nin dünya görüşü ve yaratıcılığını Rus düşüncesi bağlamına yerleştirerek, yabancılaşma olgusu ekseninde ele alacağımız bu çalışmada da bu epigrafın anlamsal bağı oldukça önemlidir. Pek çok boyutu ile detaylı olarak inceleyeceğimiz yabancılaşma olgusunun çözümünde Dostoyevski için kurtuluş giden yolda bir uğraktır bu epigrafın anlamsal düğümü.

¹ Kutsal Kitap, *Yuhanna 12*, Bap, 24, İstanbul, Kitabı Mukaddes Şirketi, 2003, s. 1354.

Ancak bu anlamsal düğümü çözme yolunda, hem Dostoyevski'nin felsefesini oluşturan kurtuluşa varma süreci hem de bizim yazarı anlama sürecimizde katedilmesi gereken uzun ve zorlu bir yol vardır. Bu zorluğu belirleyen en büyük etken ise yazarın kendisini bir sırrın peşinde koşmaya adanmış olmasıdır. Bu sır insandır ve tanrısal yaratımın tacı olan, bilinç sahibi insan için yabancılaşma âdeta bir varoluş yasadır. Bu çerçevede yabancılaşma olgusunun Dostoyevski'nin yaratıcılığındaki yerini anlamlandırmak için öncelikle yabancılaşma olgusunun sosyo-felsefi temellerinin aydınlatılması ve sosyo-tarihsel incelemeye dayanarak neden sonuç ilişkisi bağlamında bütünsel bir yol katedilmesi gerektiği kanısındayız.

Latince bir sözcük olan *alienatio* fiilinden gelen² ve tarihsel geçmişi, insan ile eş zamanlı olarak ele alınabilecek olan yabancılaşma; *ayrılmak*, *kopmak*, *uzaklaşmak*, *başkalaşmak*, *dönüşmek*, gibi genel anlamlarının yanı sıra, tarihsel süreç içerisinde *devretmek*, *çılgınlık* gibi farklı anlamlarda da kullanılmıştır. Günümüzde ise yabancılaşma karşılığı olarak İngilizce ve Fransızcada *alienation*, Almancada *Entfremdung*, Rusçada *otçujdeniye* kavramları kullanılmaktadır. Ancak kavramın bugünkü kullanım anlamına ulaşmadan önce hukuk, sosyoloji ve tıp alanlarında farklı anlamlarda kullanıldığı bilinmektedir. Nitekim Psikiyatrist Serol Teber, yabancılaşma kavramının Latince toplumun günlük yaşamının en az üç değişik alanında ve çeşitli anlamlarda kullanıldığını belirtir:

1. Hukuk alanında translatio- venditio karşılığı olarak devretme, elden çıkarma, mülkiyet hakkını başkasına verme anlamında.
2. Toplumbilim alanında, disiunctio- aversatio karşılığı olarak ayrılmak, diğer insanlardan, yurdundan, tanrıları-

² Karine İvanovna Politkina, "Fenomen religioznogo otçujdeniya", *Voprosy teorii i praktiki*, No:12, 2012, s. 146-149.

dan ayrı düşmek, kopmak anlamında.

3. Tıp-psikoloji alanında dementia-insania karşılığı olarak çılgınlık, tinsel şaşkınlık gibi bir tür bunama ya da psikolojik bozukluklar demeti, ruh hastalığı karşılığı olarak kullanılır.³

Teber'in yabancılaşma olgusunun tıp alanında akıl kaybı olarak kullanılmasına dair görüşlerini, çağdaş sosyolog Erich Fromm da paylaşır. Fromm, yabancılaşma sözcüğünün, eskiden akıl hastalarını tanımlamak için kullanıldığının altını çizerken Fransızcadaki *aliene*, İspanyolcadaki *alienado* sözcüklerinin psikozu, yani bütünüyle kendisinden kopmuş olan insanı tanımladığını ve İngilizcede bugün bile akıl hastalarına bakan doktorlara *alienist* denildiğini belirtir.⁴ Çeşitli bilim dalları tarafından ele alınan yabancılaşma olgusunun, bu bağlamda her bilim dalının inceleme alanlarına göre farklı anlamlar kazandığı görülür. Psikoloji ve sosyolojide, *kimlik kaybı*, *kaygı durumları*, *yalnızlık*, *ümitsizlik*, *köksüzlük*, *duyarsızlık* ve benzeri pek çok kelime ile ifade edilen yabancılaşma, iki bilim dalında birbiri ile bağlantılı olarak toplumsal gelişme sürecinde, bireyin toplumdaki rolünü ve yerini etkileyen toplumsal ekonomik süreçler çerçevesinde ele alınır.

Felsefe alanında yabancılaşma olgusunun kökenleri, çalışmamızın ilk bölümünde ele alacağımız üzere Antik Yunan düşüncesine dayanır. Ancak felsefi bir kategori olarak yabancılaşma olgusunun ele alınışı, Rus araştırmacı Lyubov Valts'ın da belirttiği üzere klasik Alman felsefesi ile başlar. Klasik Alman felsefesinde yabancılaşma olgusunun ele alınışında rol oynayan başlıca isim ise Immanuel Kant'tır. Kant, dünyayı;

³ Serol Teber, *İnsanın Hiçleşme Serüvenine Giriş*, İstanbul, Papirüs Yayınevi, 2001, s. 139-140.

⁴ Erich Fromm, *Sağlıklı Toplum*, Çev. Yurdanur Salman, Zeynep Tanrısever, İstanbul, Payel Yayınları, 2006, s. 116.

anlaşılamayan, kavranamayan, irrasyonel yani yabancılaşmış *kendinde şeyler* dünyası olarak tanımlar ve dünyanın, insanın kendi faaliyetlerinin yabancılaşmış ürünü olarak onun karşısında durduğunu belirterek, insan ile içinde yaşadığı dünyayı, yabancılaşma olgusu çerçevesinde değerlendirir.⁵ Rus yazar Petr Alekseyev ise yabancılaşma olgusunun farklı bilim dalları çerçevesinde ele alınışını irdelerken, hukuk ve felsefe alanlarına, dinî alanı da ekler. Alekseyev, hukuk alanında yabancılaşmanın, birinin kendi haklarını başkasına devretmesi anlamına geldiğini, felsefede yabancılaşmanın; bireyin faaliyetleri ve insanın özsel yetilerinin bütünselliği ile ilişkilendirildiğini açıklar. Üçüncü bir alan olarak dinî alanda yabancılaşmanın ise kişinin ölümü, fiziksel faaliyetlerini kaybetmesi, ruhunun bedenine, bedenin de ruhuna yabancılaşması anlamında kullanıldığını belirtir.⁶ Bir diğer araştırmacı Kamil Naileviç İsmagilov, yabancılaşma olgusunun genel olarak dört temel alanda ele alındığını belirtir ve bu alanları ekonomik, sosyolojik, antropolojik ve sosyo-kültürel olmak üzere sınıflandırır. Araştırmacı, ekonomik yaklaşımında yabancılaşma olgusunun, üretim güçleri ve üretim ilişkilerinin insan ve toplum yaşamına etkileri üzerinden temellendirildiğini belirtirken, sosyolojik yaklaşımında ise devlet, kilise, gelenekler, sanat gibi toplumsal, dinî ve bürokratik kurumlar çerçevesinde ele alındığını belirtir. Araştırmacıya göre antropolojik yaklaşım, birey ve toplum çerçevesinde yabancılaşma olgusunu ele alır ve bireye öncelik verir. Sosyo-kültürel yaklaşım ise kültür temelinde toplum ve bireyi bir bütün olarak değerlendirir ve böylece diğer yaklaşımların tek yönlülüğünü aşma temelinden yola çıkar.⁷ Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşıldığı üzere, yabancılaşma;

⁵ Akt. Lyubov Leonidovna Valts, *Evolyutsiya otçujdeniya kak sotsialnogo fenomena v usloviyah globalizatsii*, S. Petersburg, Ministerstvo obrazovaniya RF., 2009, s. 10.

⁶ Petr Alekseyev, *Sotsialnaya filozofiya*, Moskva, İzdatelstvo prospekt, 2016, s. 201.

⁷ Kamil Naileviç İsmagilov, *Sotsialno-Filozofskii analiz form otçujdeniya*, Ufa, Başkırski gosd. universitet, 2001, s. 34-37.

bireysel, toplumsal, dinî olmak üzere farklı alanda ifade bulan bir olgudur. Tüm bu alanlarda yaşanabilecek olan yabancılaşma durumunun öznesi ise insandır. Yabancılaşma, çeşitli tarihsel dönemler çerçevesinde bir bütün olarak değerlendirildiğinde; korku, güçsüzlük hissi, yalnızlık, çaresizlik, yazgı karşısında edilgenlik, anlamsızlık, boşluk, hiçlik, parçalanma, bölünme, uzaklaşma gibi pek çok anlamı ifade eder. Farklı disiplinlerce değişik anlamlar yüklenen yabancılaşmanın ortak noktası, insanın kendi özünden, ürününden, tabii ve toplumsal çevresinden koparak bu olguların egemenliği altına girmesidir.⁸ Ancak Teber'in de belirttiği gibi sözcük çok anlamlı bir insani yaşantıya gönderme yapar: "*Bu yaşantı, bir hüznün, bir zihin perişanlığı, bir şaşkınlık, yoğun bir yalnızlık duygusu, derin bir tedirginlik, yaklaşan bir felaketin sezgisi, bir tinsel bitkinlik duygusu, yaşama, güvene ve inanca bir yeniden dönme özlemidir.*"⁹ Teber'in tanımıyla çok anlamlı bir insani yaşantıya gönderme yapan yabancılaşma olgusunun, yabancılaşmanın öznesi ve nesnesi bağlamında kurulan ilişkiler alanında ortaya çıkış biçimleri şöyle sınıflandırılabilir: İnsanın kendine yabancılaşması, insanın insana yabancılaşması (insan-insan), insanın faaliyetinin ürünlerine yabancılaşması (insan-toplum), toplumun topluma yabancılaşması (toplum-toplum), insanın topluma, toplumun insana yabancılaşması, insan ve toplumun doğaya yabancılaşması.¹⁰ Bu ilişkiler alanında insan, toplum ve doğayı içine alan yabancılaşma süreçleri; dini, toplumsal, politik, bireysel, ekonomik olmak üzere farklı alanlarda yabancılaşma olgusunu doğurur. Bu doğrultuda yabancılaşma olgusunun kapsadığı anlamların bütünsel bir açıklamasının yapılabilmesi, geniş toplumsal-politik bir inceleme ve bakış açısı

⁸ Faruk Karaca, *Yabancılaşma ve Din Dinsel Yabancılaşmanın Sosyol Psikolojik Analizi*, İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2014, s. 34-36.

⁹ Teber, *age.*, s. 137.

¹⁰ Marina Aleksandrovna Sigareva, *Formny otçujdeniya i puti ego preodoleniya v sovremennom obşestve*, Mahaçkala, Piyatigorski gosd. universitet, 2014, s. 77.